

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ДЕВЕТИ

АСПАР ЕРИ: АСПАЗ ЕРИ — СТАРИННО ХАЗАРСКО, ПЕЧЕНЕЖКО И КУМАНСКО ИМЕ НА БЪЛГАРИЯ И БЕСАРАБИЯ

Тодор Балкански

Авторът на тези редове е езиков археолог, ономаст, който възстановява историята на езика и на обществото по застиналите онимни форми с огромен масив от неразчетена фактология. Езиковата археология е най-слабо развитата дисциплина на българското езикознание и респ. най-малко уважаваната от историците и историографите, които, пренебрегвайки я, допуснаха имена-призраци в българознанието като напр. *Ивайло* вм. *Иваил*, *Бърдоква* вм. *Кордок* оба, *Цепина* вм. *Чепина* и под.

Не ще и съмнение най-старата българска история на днешните *Бесарабия* и *Буджак* в Северното Причерноморие не може да се напише без намесата на езиковата археология и на нейния специфичен анализ. Тук е мястото да посоча, че големият осетински иранист **В.Абаев** (1) възстанови историята на собствения си народ именно по данни на езика. Неговата методология специализирах на Кавказ и въведох с мой вариант в редица от трудовете ми, както и в работите на моите ученици (аспиранти) като **Даниела Андрей**, **Цанка Константинова**, **Мариана Парзулова**, **Никола Куртев**, **Алла Войникова** (2), разбира се и на вече моите последователи като **Васил Кондов**, **Неда Павлова** и др. (3). Всъщност така представих съвременната школа на българските езикови археолози, но не трябва да се забравя, че началото на българското езиковоархеологическо познание е поставено още от К.Иречек, впоследствие с приноси от такива учени като **Л.Милетич**, **Беньо Цонев**, **Ст.Младенов**, **Вл.Георгиев**, **Иван Дуриданов**, **Йордан Заимов** и **Никола Ковачев**.

Но да се върна към *Аспаз ери*:

— единствената регистрация е в Пътеписа на рицаря Ханс Шилтбергер, където е описана последната страница от пленническата съдба на автор при османци, чагатайци и златноординци, срв.: «Сега слушайте и запомнете как се завърнах в родината си (Германия-бел. Т.Б.). Императорът на

Цариград ни изпрати с една галера до един замък, който се нарича *Килия*, където Дунав се влива в морето. При този замък се разделих с другарите си, които бяха дошли с мене от страната на неверниците, и се присъединих към едни търговци.

С тях тръгнах към един град, който на немски се нарича *Вайсцат* и се намира във Влашко, а след това за един град, който се нарича Аспазери. После пристигнах в град, който се нарича Сучава и е столица на Мала Влахия.» (4)

Пътеписът на Х.Ш. е преведен по един от 4-те запазени преписа, именно Нюрнбергския. Преведен е от **Мария Киселинчева**, чието дело са и обяснителните бележки в края на книгата (157 сл.). В тях са допуснати две съществени грешки:

Вайсцат е определен за несъществуващия в 1427 г. *Белград* (с.162) вм. познатото *Вайсцадт*, немско име на Бел/и/град с точни преводи и в унгарското *Фехер вар*, влашкото *Алба четатя* «Бели град (град като крепост)», тур. *Ак керман* «Бял град, рус. *Белгород* (Днестровский). Изобщо четенето на имена като *Бел/и/град* от Черно море до към стока на Тиса в Дунав би могло да се чете и като *калка* на начално Ак булгар керман «град на белите българи», за което свидетелства запазеното унгарско име Нандор фехер вар за Белград (5), *фекете булгар* за черни българи: карашовените при **Геза Цирбус** (6), *Фехер вар, Бълград* днес *Алба Юлия* в Седмиградско и под. (7/

Бележката за Лемберг е лаконична (162/: «Тук трябва да разбираме не МалоРусия, а Галиция. Точното е Мала Русия като име на Рутения, страната на *рутените*: *русините*, чийто център Лвов е познат в средновековието и с немското име *Лемберг* (8/.

С тези корекции може да се картографира пътят на рицаря Х.Ш. от *Килия* през днешните *Белгород — Сучава — Лвов*, където между *Вайсцадт*: Белгород Днестровский и Сучава се е намирал градът, чието име Аспазери, е предмет на езиковоархеологическо четене в тази статия. Неин предходник е бележката ми «Аспазери», публикувана научнопопулярно от **Димитър Боримечков** в Тараклия (9).

Пътят на търговския керван, към който се присъединява Х.Ш., не минава на пряко към Сучава, днес град в румънска Молдова, не минава по най-прекия път по реката Ялпуг през Бесарабия или по още по-прекия търговски път покрай Прут, а през тогава *Четатя алба, влашкото име на Бели град: Вайсцат*. Това не е случайно: през 1427 г. Четатя алба е най-големият град и столица на Долна Молдова, и изходен пункт за контакти с Близкия изток. Явно керванът на Х.Ш. се е движел по търговския, в случая и воден, път от Четатя алба до големия търговски център на север от Днестър с име *Тигина* или *Бендер*. Дистинацията на търговския път *Бендер:Тигина-Сучава-Лвов* е отдавна известна. В една от грамотите на молдовските господа-

ри или във влахобългарска грамота от 8.Х.1408г. се посочва *Тигина*: *Тагана кечу*, където имало митнически пункт, където се вземала такса за стоките, идващи от земите на татарите (11). В един средновековен пътепис на руския монах Зосима е посочено, че от мястото на *Тигина* (*Митиревы Кышыны*) до *Вайсшат*: *Белгород* пътят е три дни. **Георгий Аствацатуров** обаче приема, че документално *Тигина* е упомената за първи път в средата на XVI в. (12) в Книге большому чертежу, където *Тегиння* е указана на 20 версти под *Орыга*, днес *Оргеев* (13), по същото време около 1550 г. се появява и в картата на **Г. Райхерсдорф**, вж. тук копието.

Мястото, упоменато като *Аспаз* ери при Ханс Шилтбергер и стоящо по търговския път *Белград-Сучава-Лвов*, може да се идентифицира единствено с Тагана кечу, по-късното *Тигина*, после турското *Бендер*, днес град *Бендер* в Приднестровието. Друг търговски разпределителен пункт по границата на тогавашното Молдовско княжество със земята на ногайците кримски татари не е имало. Търговският път е бил воден и сух по отсамния молдовски бряг на Днестър. В този аспект, успоредяването на споменатото при Х.Ш. име на града *Аспаз ери* с познатото място *Аспар сарай* на противоположния бряг на Днестровския лиман е неточно. *Аспар сарай* е в границите на ногайците в посоченото време и не е място, където може да отседне по търговски дела тежък керван като този, към който се присъединява немският рицар. Освен това, керванът е пътувал по суша, защото Х.Ш. винаги съобщава за пътуването по вода. Посоченото локализиране на *Аспаз ери* при Х.Ш. с мястото *Аспаз сарай* от левия бряг на Днестровския лиман е направено в руския превод на Пътеписа: Путешествие Ивана Шилтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 г.г., в: Записки Императорского Новороссийского университета, т. I, Одесса 1867, с. 125. Интересно е, че търсещият предтегинската ономастика на Бендер **Георгий Аствацатуров**, не е обърнал внимание на този елементарен факт, дори напротив, предоверил се е на отъждествяването в посоченото издание (15).

В текста на Шилтбергер съществува още едно противоречие: като ойконим, име на град, търговски и респ. укрепен пункт по пътя *Вайсшат-Сучава*, посочва *Аспаз ери*, огузко име за област или хороним, буквално «Земята Аспаз: Земята на Аспаз» с множество аналози в тюркската хоронимия от онова време: *Сараджа или: ери* «Земята на Срацимир», *Иван ели: ери* «Земята на Иван Кастариоти», *Константин или: ери* «Земята на Константин Деян», *Карлуджа или: ери* «Земята на Карло Токо», *Сосман или: ери* «Земята на Шишман: България» и др. Явно по пътя от *Вайсшат* за *Сучава* е минал през област, чието име в местния ногайски език, създаден на основата на куманския, е звучало *Аспаз ери*. Куманизмът на името е явен защото:

— куманите не именуваат областите, в които се настаняват, със свои имена или с имена на своите водачи, племена, родове. Явно те са заели от

съседни вече съществуващо име до тяхната поява в Приднестровието в началото на XI в.

— куманизмът е повече от явен, защото заетото от съседни име *Аспар ери* закономерно е променено в куманския, после в ногайския език на *Аспаз ери* (за съответствията между българско р:л и огузко з:с срв. в аналозите: *шаран:сазан*, *огур:огуз*, *Балкан:Баскан* (в Кавказ) и под.

— съседите, от които куманите са заели името *Аспаз ери*, са огузите печенежи, които действително са първите тюрки, появили се до източната граница на Средновековна България. Те, по своя дълъг път от Изток на Запад, не ще и съмнение, са го усвоили от хазарите, чийто език е от български тип, и респ. създаденото от хазарите име за граничната до тях земя:държава е било **Аспар ери*. Такъв е механизмът за създаването на хоронимите в огурската и огузката онимия. От историографията е известно, че османците нито веднъж в хрониките не употребяват името *Булгар* като хороним за българската държава, по-скоро българските държави, за които се използват имената по техните владетели: *Сосман или: Шишманова земя*, *Сараджа ели:Срацимирова земя*, *Добротиче или: Добротичова земя или Добруджа*, срв. също *Лаз: Лаз или «земята на Лазар за Сърбия»*.

Във времето на Х.Ш. *Аспаз ери* «Земята Аспаз» е бил хороним за означаване на не малка област между *Бесарабия* и *Днестър* явно от *Бендер* до *Белгород* на изток до поречието на *Кундук* на запад. В картата на Райхерсдорф земята *Бесарабия* е зад тази граница.

Въпросът, на който трябва да отговори езиковият археолог: какъв тип тюркски хороним представя *Аспаз ери* с български, хазарски оригинал *Аспар ери*: 1). дали означава «Земята на Аспар», владателят на племената и народа в нея» или 2). само «земята на племето аспар», така, както впрочем, означава и по-късното име *Басар оба:Басараба:Басарабия* «земята на куманите *басар:пазар:мазар*», където оба е позразделение на племето». Етимологически и двете теми вървят към един етимон:

— *аспар* е било едно от големите племена на българите. Свидетелство за това е името-епоним *Аспар-ух* буквално ук:ух (българският език редувал к:х, срв. *докс:дохс*, *Токту:Тохту* «племе, народ», *Селджук:селджук*, *Чарук:чарук*, *Калмук:калмук* и под.), чието име е указано в основата, в случая *Аспар:аспар*. *Аспарух* е бил шад, принц по кръв и като такъв хан в хаганата (при Кубрат вер. под друго име) на баща си е заменил рожденото, после задължителното юношеско име при българите с епонима, който арменският географ сближава с познатото арменско *аспар [х]рук* «бял кон».

Името на българското племе е регистрирано в:

— тюркската и българска етнонимия, срв. при **Е.Койчубаев**, Краткий толковый словарь топонимов Казахстана, Алма Ата 1974, 19, 40, за него аспара «старинен етноним на тюрките».

— в тюркската и българската онимия, срв.: *Айтара* — местност в

Казъл Ординската област на Казахстан, чието име Койчубаев 19, закономерно извежда от етноним *аспара:Аспара*, име на градище и реката до него в Таласката долина на Казахстан, чието име е точен епоним на етнонима аспара по Койчубаев 40; *Таспара*, малка планина до р. Курти, приток на р. Или в Казахстан, чието име Койчубаев 212, също свързва с етноним аспара; в Шуменската топонимия **Б.Симеонов** откри и публикува името Аспар бунар, което неточно свързва с чувашкото ЛИ *Аспар* «конник» (16/; в един регистър на солунските жители от XV в. е посочена «вдовицата на *Азмара*» от махалата Катани. Това име е коментирано единствено от В.Стоянов, който го смята за куманско и го обяснява с афг. *azmar* «хитрец» или с араб. *esmer* «мургав» (17). По-скоро турски османски деформатив на с:з в *аспара*, запазена като орендно име в българския език (по редуването п:б:м, което е било характерно за българския език). Днешен български съответник на *Аспарух* е *Паруш* (в българския славянски език имената с начално А елизират тази гласна: *Алабас:Лабас*, българското име на Симеон, *Атанас:Танас*, *Евангел:Вангел* и под). Името на българското аспарук «племето аспар/а/» обаче е заето от съседите тюрки като орендно. Днес се носи от турския генерал Джумхур Аспарук: *Cumhur Asparuk* и няма връзка с призрачното *Аспар рук* с иранска етимология «който има бели коне», както е въведено в Български етимологичен речник I 18. Но да се върна и към приднестровското име *Аспар сарай*, което народната етимология тълкува със «*сарай на Аспар*». В случая става въпрос за двоен, вероятно български, етноним **аспар сарай*, буквално «род *сарай* на племето *аспар*». Съществуването на българите *сарай* се коментира в труд на Юсупов 222 (18), но да се има предвид, че такова племе:род имат и ногайците и името може да е ногайско за племето *сарай*, което преди е било в земята *Аспар:Аспар* или по-точно «защото живее на границата с *Аспар ери*». В Афганистан се среща м-вариант на епонима *Асмар*, за също така хороним на област в района Нанграхар. Хоронимността на името е указател за неговата отетнонимност.

Да се спра с няколко думи и на етимологията на името *аспар*. Засега прозрачността отделя само българското ар срещу огузкото аз в значение на «племе, народ» като в *авар*, *хазар*, *булгар*, *кумар* и под. Основата асп- засега обаче остава тъмна.

За историческата и българската реалност на името *Аспаз ери*: Аспар ери свидетелства още един безизключителен онимен факт, именно наличие в българската катоиконимия на име, изведено като жителско от някогашния хороним. Става въпрос за името на днешното молдованско село *Спариец* с указан българизъм в онимообразуването, именно изпадане на начална гласна в чужда основа и жителската наставка -ец, който не е забелязан от добрия познавач на влашката онимия в района г-н Еремия (19). Името не е забелязано и от **Й.Займов**, който описва българската ойконимия с жителски наставки (20). В случая не ще и съмнение българско туканско име *Спареци* с

премятане на и-то в Спариец от **Аспар-еци*, т.е. жители, дошли зад линията Кундук от района областта *Аспар (ери)*. Днес молдованското село *Спариец* е в комуната Столничен на север до град Котовск.

В резултат на това езиковоархеологическо четене на ойконима, всъщност хоронима Аспаз ери от 1427 г., се разчете едно име от съседи: алохороним, съставено по обичайна хоронимна структура с ери «земя» и огузкия изговор на *аспар:Аспар* племе на българите, чийто хан преди сам да стане хаган (по тогавашната тюркска и аварска терминология) е познатият основател на държавата България *Аспарук:Аспарух*. Хоронимът *България* е европейско име за нашата страна. Сред племената и народите на изток в степта до Средна Азия вероятно *Аспар ери* при хазарите и аварите и *Аспаз ери* при огузите ще да е било името на България изобщо. По времето на Ханс Шилтбергер е стеснено само като име на област, останала точно на самата граница на историческата *Аспар ери:България с Хазария*. В заключение ще прочета статията за Аспарух в Енциклопедия советика молдовеняска, т.І, Кишинэу 1970, 261: «Аспарух... хан ал булгарилор... ын фрунтя унор трибур булгаре. А се ашазэ ын Бесарабия де Суд, яр май тырзиу дрепт ал Дунери» (21).

БЕЛЕЖКИ:

¹ В. Абаев: Осетинский язык и фольклор, т.І, М.-Л., 1949; Этногенез осетин по данным языка, в: Происхождение осетинского народа, Орджоникидзе, 1967; Нартовский эпос осетин, Цхинвали, 1982.

² Д. Андрей: Свинаца и свиничанските българи. Етнос. Език. Етнонимия. Ономастика. Просопографии., ВТ 1998; Ц.Константинова, Топонимията на Казанлъшко, докт. дис., С.,2002; Мариана Парзулова, Село Ивановка, Арцизки район на Украйна, под печат. Задкарпатските българи. Етнос. Език. Етнонимия. Ономастика.,ВТ, 1996; Н.Куртев, Ономастиката на българските селища в Южната част на Молдова, ВТ 2005; А.Войникова, Ономастиката на българските селищата в Южния Буджак, докт.дис.

³ В. Кондов: Кортен и кортенските колонии в светлината на езиковата археология, ВТ 2005.; Н.Павлова, Топонимията на Чирпанско, С., 2005.

⁴ Х. Шилтбергер: Пътепис, С., 1971, 155.

⁵ Повече при Т.Балкански: Към българската ономастика на Белград, Език и литература 6, 1992, 114-115; Белье болгары и белье руссы, в: Национально-культурный компонент в языке, Минск 11 1994, 3-5.

⁶ Г. Цирбус: Южноунгарските българе, Пер.сп. 1885 XIII, 31 сл.

⁷ Т. Балкански: Трансилванските (седмиградските) българи, ВТ 1996, вж. и при L.Kiss, Foldrajzi nevek, etimologiai szotara, Budapest 1980.

За предбългарската история на Вайсцадт: Бели град повече в История городов и сел Украинской ССР, Одесская область, Киев 1978.

⁸ L. Kiss: цит. 376; при В.Никонов, Краткий топонимический словарь, М., 1966 244, неточно като име на Лвов от времето на Австроунгарското владичество; за българизма на русините, вж. повече при Т.Балкански и М.Парзулова, Задкарпатските българи, ВТ 1996.

⁹ Т. Балкански: Аспазери, в: Български глас, 58, август 2005, 2.

¹⁰ История городов, цит. 246.

¹¹ S.Ciobanu: Cetatea Tighina, В: Comisiunea monumentelor istorice. Sectia din Basarabica, Chisinau 1928; D. Postarencu, Din istoria Tighinei, Chisinau 1992; Е. Русев, Борба молдавского народа против отоманского ига, Кишинев 1968.

¹² Г. Аствацатуров: Бендерская крепость, Бендеры 1997, 13.

¹³ Книга большому чертежу, М.-Л. 1950, с. 112.

¹⁴ По книгата на Г.Аствацатуров 142.

¹⁵ Г. Аствацатуров, цит. 12.

¹⁶ Б. Симеонов: Местни имена от района на Плиска, в: Български език 4, 1980.

¹⁷ В.Стоянов: История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропониими в България през XV в., С., 2000, 219.

¹⁸ Г. Юсупов: Булгаро-татарская эпиграфика и топонимика как источник этногенеза казанских татар, в: Археология и этнография Татарии, вып. I, Казань 1971.

¹⁹ Ан. Еремия: Нуме де локалитэц. Студиу де топонимие молдовеняскэ, Кишинэу 1970 124, 181.

²⁰ Й. Заимов: Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия, С., 1967.

²¹ В румънската хоронимия Басарабия е име на цялата Молдова зад Прут.